

יא. 'אהבת ציון וירושלים' על הירושלמי

מאת דב בער רטנר

במהדורות המצויות של התלמוד הירושלמי, משתקף בדרך כלל נוסח התלמוד הירושלמי שבמהדורה המודפסת הראשונה של תלמוד זה (וינציה רפ"ג 1523). מהדורה זאת מושתתת על כתב יד הירושלמי המצוי בספריית האוניברסיטה בעיר לידן (LBIDEN) שבהולנד. אולם דא עקא, כתב יד זה אינו מושלם ומרובות בו השגיאות, ועובדה זאת הקשתה, ומוסיפה להקשות, על הבנה נאותה של סוגיות התלמוד הירושלמי. פרשני הירושלמי (ר' משה מרגלית, בעל 'פני משה'; ר' דוד פרנקל, בעל 'קרבן העדה' ושאר פרשני הירושלמי) היו מודעים לעובדת השיבושים שחלו במהלך השנים בנוסח הירושלמי, והם הרשו לעצמם לעתים תכופות להגיה את נוסח התלמוד לצורך פירושו.

על מה מבוססות הגהות הפרשנים?

רוב ההגהות מתבססות על ניתוח פנימי של הסוגיה אשר לפניהם. לעתים הניתוח הפנימי הוא בסיסי, שכן מוכח מיניה וביה שלפנינו נוסח משובש, ואם רק נגיה (למשל: מ'רבי יוחנן אוסר' ל'רבי יוחנן מתיר' ומ'רבי שמעון בן לקיש מתיר' ל'רבי שמעון בן לקיש אוסר') יבוא הכול על מקומו בשלום. לעתים רק עיון מעמיק ביותר מביא לידי מסקנה שהנוסח משובש, והפרשן מציע מדעתו את הנוסח שנראה לו נכון. לעתים הגיהו הפרשנים את הנוסח שנראה להם משובש, על פי מקבילתה של הסוגיה¹, שנוסחה נראה להם תקין.

לפני פרשני הירושלמי לא היו מצויים עדי נוסח נוספים² - מלאים או חלקיים - של התלמוד הירושלמי, כך שלא היו יכולים לבחון אפשרות של פרשנות שונה של הסוגיה העשויה להתבסס על נוסח חלופי. לנוכח זאת נאלצו

1. כידוע, סוגיות מקבילות הן תופעה מצויה בתלמוד הירושלמי.

2. בפנינו מצויים כמה עדי נוסח נוספים לחלק ממסכתות התלמוד, ונקדיש להם אי"ה עיון נפרד בהמאיר לארץ.

הפרשנים, לא פעם אחת, להידחק מאוד בביאור הסוגיה, שכן בהיעדר בסיס להגהת הסוגיה כפי שפירטנו לעיל (הגהה המוכחת מנינוח הסוגיה, או הגהה על בסיס השוואה של סוגיות מקבילת), אין מנוס אלא לנסות לכאור את הסוגיה על פי הנוסח הקיים, יהיה הקושי אשר יהיה.

כאן יש להזכיר מקור נוסף אשר עליו ניתן להסתמך בהגהת נוסח הירושלמי שלפנינו: כוונתי לקטעי ירושלמי המצוטטים בדברי ראשונים בפירושיהם על התלמוד הבבלי, ובחיבורים אחרים שלהם. הפרשנים השתמשו אך מעט במקור זה, ככל הנראה בגלל הקושי המעשי שהיה להם להגיע באופן שיטתי אל מובאות מן הירושלמי שבדברי ראשונים, בהיעדר מפתחות בספרים אלה. ללא מפתחות, יתקשה הפרשן לדעת בעת שהוא עוסק, למשל, בביאור סוגיה בירושלמי למסכת שבת, שהרשב"א דן על סוגיית ירושלמי זו בביאורו לסוגיה בתלמוד הבבלי במסכת גיטין. כאן יש להזכיר את ר' שלמה סיריליו, ראשון פרשני התלמוד הירושלמי שפירושו שרד והגיע אלינו, שעסק בפירוש התלמוד, ובמקביל בעריכת נוסח מתוקן שלו. פעמים רבות הציע רש"ס נוסח חלופי למילים או לקטעי משפטים שנוסחם נראה לו משובש. אכן, רוב הגהות הנוסח של ר' שלמה סיריליו הן הגהות שעשה מדעתו על בסיס פרשנות הסוגיה, אך רבות הן ההגהות שהגיה על בסיס קטעי ירושלמי שומצא בדברי ראשונים³.

וכאן אנו מגיעים ל'אהבת ציון וירושלים' מאת ר' דב בער רטנר.

ר' דב בער ראטנר, מלומד יהודי איש וילנא שבליטא, החליט לעשות מעשה ולקח על עצמו לאסוף באופן שיטתי את כל נוסחאות הירושלמי המצויים בדברי הראשונים בחיבורים שהיו לפניו, ולסדרן לפי סדר מסכתות הירושלמי. למפעלו קרא 'אהבת ציון וירושלים'. במסגרת מפעלו הספיק רטנר להוציא לאור אחד עשר כרכים, המקיפים את התלמוד הירושלמי לסדר זרעים ולסדר מועד (פרט למסכת עירובין). הכרך הראשון - חילופי גרסאות למסכת ברכות, יצא לאור בוילנא בתרס"א⁴, והכרך האחרון הכולל חילופי

3. בנוסח רש"ס לירושלמי ברכות מצאתי 21 תיקוני נוסח שנעשו, להערכתו, על בסיס נוסחאות שהוא מצא בדברי ראשונים, ו-8 תיקוני נוסח ע"י קטעי ירושלמי בספר הערוך. ראה במחקרי מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס לירושלמי זרעים (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), ירושלים תשנ"ח, עמ' 266-270.

4. בקונגרס הבינלאומי השלושה עשר למדעי היהדות שנערך בקיץ האחרון (קיץ תשס"א) בירושלים, הרצה פרופ' יעקב זוסמן, מהאוניברסיטה העברית, על מפעלו של רטנר, עם מלאות מאה שנה לצאת הכרך הראשון של מפעלו. ההרצאה תפורסם בחון קובץ של הרצאות שנישאו בקונגרס, העומד לצאת לאור.

גרסאות למסכתות פאה, דמאי, מעשר שני, ערלה וכיכורים יצא לאור
בווילנא בתרע"ז.

להלן צילום השער של הכרך הראשון:

ספר

אהבת ציון וירושלים

כ"ל

שנויי נוסחאות וגירסאות

מתלמוד ירושלמי

דגמצאים בספרי הראשונים, בדפוסים ישנים ופראגמענמין כתבי יד

עם הערות ותקונים.

ממני

בער ראטנער

נין ונכד להגאון בעל פנים מאירות ז"ל.

מסכת ברכות

ווילנא

בדפוס האלמנה והאחים ראם

תרס"א

להלן קטעים אחדים מתוך ההקדמה לחלק הראשון:

כבר נודע בין לומדי תורה, שהירושלמי הנמצא אצלנו נהגו משבש למאד, ובאשמת המעתקים נלקח בחסר ויתיר; וכמעט לא נגזם אם נאמר שאין בו שורה שלמה נקיה ממשעות סופרים, ויותר ידאב לב כל המוקיר תורתנו וספרותנו על כי לא נמצא בבתי עקד הספרים כתב יד מהירושלמי שמזמנו היה אפשר להגיה את הירושלמי שלנו משבושיו[...]

אמנם לתקן את הנוסחאות המשבשות בהירושלמי נשאר לנו רק דרך זה לקבץ את המקומות מהירושלמי המובאים בספרי הראשונים (כי עפ"י רוב נשארו שם הגירסאות נקיות משבושים, לפי שלפני רבותינו ז"ל הראשונים היו להם כתבי יד מהירושלמי מדויקים) ולהשוותן עם הנוסחאות הנמצאות אצלנו. במקומות רבים יראה הלומד איך עי"ז תארגנה עיניו לראות הנוסחאות הישירות והאמתות וממש אבני גור, מרגליות ופנינים יקרות ימצא בהמאמרים מהירושלמי הנמצאים בספרי הקדמונים.

ואנכי בחמלת ה' עלי התעוררתי על זה מכבר ואקבץ המאמרים מהירושלמי המובאים בספרי הקדמונים כמעט על כל הסדרים מהירושלמי הנמצאים אצלנו. אקוה כי הקורא המבין לא יקפח את ערך מלאכתי ויכיר וידע, כי אמנם כבדה היתה מלאכת עבודתי, שהיא גם מלאכת מחשבת, מאד מאד: הראשונים בהביאם מאמר מירושלמי לא ציינו עפ"י רוב שם המסכת והפרק רק כתבו כדאיתא בירושלמי, ויש בירושלמי או מצאתי בירושלמי, ובתלמוד דבני מערבא וכדומה, ומהצורך איפוא לדעת איה מקום המאמר בירושלמי, והיגיעה לעיין ולבדוק אחרי הנוסחאות ולהשוותן עם נוסחתנו גדולה היא ודורשת עיון וזמן רב.

זולת השנויים הבאתי בקצור הפירושים שפירשו הראשונים את הירושלמי בהביאם מאמר ממנו ודבריהם עפ"י רוב יקרים ואמתים ואוצר נחמד המה למבינים. ובכמה מקומות יגעו לחנם מפרשי הירושלמי להבין דבר, ובאמת כבר הוא מבואר יפה בספרי הקדמונים.

כן נמצא בספרי הקדמונים מובאים כמה מאמרים בשם הירושלמי ובכל ההוצאות מהירושלמי שלפנינו אין זכר להם וחסרים לגמרי ומאמרים כאלו רבים המה במספר; ואנכי הראיתי, עפ"י רוב על מאמרים כאלה, את המקום הראויים להזכר בו, ואולי ימצא בהמשך הזמן איזה כת"י מהירושלמי יותר שלם מאלה הכת"י שהדפיסו המדפיסים הראשונים, או בנקל יהיה להלמוד לראות אולי נמצאו בו המקומות הנ"ל החסרים אצלנו. והנה הכת"י היותר שלם מהירושלמי היה לפני הראב"ה ז"ל, שהוא הביא מאמרים רבים מהירושלמי שלא

היו לפני הראשונים, בזמנו. גם זה ראוי לרעת כי הנוסחאות והגרסאות מהירושל' המובאות מהקדמונים שגרו בארצות שונות אינן שוות אשה אל אחותה, לדוגמא מאמר מהירושל' המובא מריבנו חננאל משונה בנוסחו מהנוסח המובא מקדמון אחר שארץ מולדתו צרפת, ספרד או אשכנז מחמת שכתבי יד שונים היו תחת ידם; אי לזאת מההכרח היה להביא המאמרים בשלמות מכל ספרי הקדמונים, ולא לאמר די להביא, רק מאמר המובא מקדמון אחד. כי הקורא הנכון יראה כי בכל מאמר ומאמר המובא מהראשונים שישבו בארצות שונות נמצאו שנויים שונים וגרסאות משונות. ולפעמים נוכחתי שמאמר אחד מהירושלמי מובא מהרבה ראשונים בשונים קלים ורק אצל קדמון אחד נמצא באותו המאמר שנוי רב הערך, שהשכל הישר מעיד עליו שהוא העקרי ושכן צריך להיות; הגה כי כן הוכרחת להביא המאמר בשם כל הראשונים שהיו תחת ידי [...]

לפעמים הגני מעיר לשנוי נוסחא בהתוספתות המובאות בהירושל' והגני מרמז לבבלי שמובא שם בשונים. גם הבאתי איזה הערות וחדושים מדעתי, בקצור לשון, המאירים את הענין, אך נזהרתי בלשוני לשנות בדרך קצרה, ומהרבה דברים כבשתי את נבואתי ואראה מה יאמרו חברי למלאכתי ואם תמצא מלאכתי חן בעיניהם או אם יחיינו ה' אאריך דברי בחלקים הבאים.

בער ראמנער

ווילנא בחדש טבת בשנת תרס"א

להלן כמה הערות על מפעלו של רטנר:

1. כאשר הראשונים מביאים את דברי הירושלמי, לא תמיד כרוז מדבריהם, אם הם מצטטים את דברי הירושלמי באופן מדויק, מילה במילה ככתוב בכתב יד הירושלמי אשר לפניהם, או שמא המובאות שלהם אינן ציטוט מדויק אלא ציטוט חופשי הכולל אי אלו שינויים ותוספות של דברי קישור של הראשונים עצמם. צריך אפוא לנהוג במידה מסוימת של זהירות בהשוואה בין נוסח קטעי הירושלמי אלו או אחרים בדברי הראשונים, לעומת נוסחם של קטעים אלה בנוסח הירושלמי במהדורת דפוס וינציה. לא מן הנמנע כי מה שנראה לכאורה כנוסח שונה, לאמיתו של דבר אינו שונה כלל וכלל. ההתרשמות המצטברת מבדיקת רישומי של רטנר את קטעי הירושלמי שבדברי ראשונים, היא, כי לעניין זה הוא לא נהג במידת הזהירות הדרושה, ולעתים מה שציין כנוסח שונה של הירושלמי אינו אלא תוספת דברים של אותו ראשון המביא את דברי הירושלמי.

2. בדרך כלל מסתפק רטנר בציון הנוסח השונה, מבלי לדון בכלל בשאלה, אם הנוסח השונה הוא נוסח טוב יותר ומקורי יותר של הירושלמי, או שמא דווקא הנוסח שבכ"י ליידין הוא זה הנראה האמין והמקורי.

3. עם כל המגמה להגיע לכלל שלמות, אין אצל רטנר רישום מלא ומקיף של כל הבדלי הנוסח⁵. המקובל בכל אפראט של רישום הכדלי נוסח, הוא, לרשום את כל הבדלי הנוסח, גם את אלה שנראים לכאורה חסרי חשיבות.

4. רטנר ציין פה ושם הבדלים בין נוסח דפוס וינציה של הירושלמי לנוסח דפוס קושטא לאחדות ממסכתות הירושלמי⁶. ציונים אלה נראים מיותרים, מכיוון שהנוסח השונה בדפוס קושטא הוא פרי הגהה מאוחרת ואינו משקף נוסח כתב יד.

אין בהערות אלה כדי להמעיט בצורה משמעותית מחשיבות עבודתו של רטנר⁷, וראוי הדבר כי לומד ירושלמי ייעזר באופן שיטתי בעבודתו. הדבר אמור במיוחד בעת שהוא נתקל בקטע שפירושו עפ"י הנוסח הקיים, קשה. בהחלט ייתכן שב'אהבת ציון וירושלים' ימצא הלומד נוסח חלופי, שלפיו יפתרו הקשיים.

להלן דוגמה להסתייעות בנוסח ראשונים המובא ב'אהבת ציון וירושלים' להבנת קטע מוקשה בדברי הירושלמי.

שנינו בתחילת מסכת ברכות:

מאימתי קורין את שמע בערבית? - משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. עד סוף האשמורה הראשונה - דברי ר' אליעזר, וחכמים אומרים עד חצות, רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר.

מעשה שבאו בנוי מבית המשתה, אמרו לו: 'לא קרינו את שמע'.

אמר להם: 'אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות, ולא זו בלבד, אלא

5. לעניין זה, ראה מה שכתבתי במחקרי (לעיל הערה 3), עמ' 78-82, על חוסר השיטתיות של רטנר, ברישום ההבדלים בין נוסח ירושלמי דפוס וינציה לנוסח רש"ס.

6. מהדורת דפוס קושטא כוללת פירוש מאת ר' יהושע בנבנשת. חלק א - קושטא תכ"ב; חלק ב - קושטא תקי"ד.

7. במסגרת 'מפעל הירושלמי' באוניברסיטה העברית הושלמה לפני שנים אחדות כרססת של כל מובאות הירושלמי שבספרות הראשונים, מתוך מגמה להכין מהדורה חדישה שלמה ומתוקנת של 'אהבת ציון וירושלים' על התלמוד הירושלמי כולו, המבוססת על כל ספרי הראשונים המוכרים לנו כיום, גם אלה שטרם ראו אור בימיו של רטנר. עד היום (תשס"ב) טרם יצאה לאור מהדורה מתוכננת זו של 'אהבת ציון וירושלים'.

כל מה שאמרו חכמים "עד הצות" מצותן עד שיעלה עמוד השחר: הקטור חלבים ואברים [ואכילת פסחים]⁸ מצותן עד שיעלה עמוד השחר, וכל הנאכלים ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר, אם כן למה אמרו חכמים "עד הצות"? - כדי להרחיק את האדם מן העבירה.

(ברכות, פרק א, משנה א)

על האמור במשנה זו שואל הירושלמי:

ורבן גמליאל פליג על רבנן ועבד עובדה כוותיה?! והא רבי מאיר פליג על רבנן ולא עבד עובדא כוותיה, והא רבי עקיבא פליג על רבנן ולא עבד עובדא כוותיה, [והא רבי שמעון פליג על רבנן ולא עבד עובדא כוותיה]⁹? (ירושלמי ברכות, פרק א הלכה א [ג ע"א])

הגמרא שואלת אפוא איך נסביר שרבן גמליאל פסק לבניו לנהוג כעמדתו החולקת הלכה למעשה, בעוד שבמקרים אחרים ראינו שתנאים הביעו את עמדתם החולקת רק באופן תיאורטי, אך הלכה למעשה נהגו כדעת הרוב¹⁰?

ובהמשך הדברים בירושלמי:

והן (=והיכן) אשכחנן דרבי מאיר פליג על רבנן ולא עבד עובדא כוותיה? דתני, סבין אלזונתית לחולה בשבת; אימתי, בזמן שמרפו בין ושמן מערב שבת, אבל אם לא טרפו מערב שבת אסור.

תני, אמר ר' שמעון בן אלעזר, מתיר היה רבי מאיר למרוף יין ושמן ולמוך לחולה בשבת, וכבר חלה ובקשנו לעשות לו כן ולא הניח לנו. ואמרנו לו: רבי, דברייך מבטל בחיידך?, ואמר לן, אף על פי שאני מיקל לאחרים, מחמיר אני על עצמי, דהא פליגי עלי חברי.

(שם)

הקטע הזה, עפ"י הנוסח שלפנינו קשה להבנה: הרי הגמרא מביאה את הדברים על מנת להוכיח שרבי מאיר ותנאים אחרים לא פסקו כעמדתם החולקת הלכה למעשה, והרי מן הדברים שהובאו מוכח בדיוק להפך, כלומר, שרבי מאיר פסק לאחרים כעמדתו החולקת (אף על פי שאני מיקל

8. כך בכמה כתבי יד של המשנה.

9. כך עפ"י נוסח רש"ס, וכך הנוסח הנכון כמוכח מהמשך הסוגיה.

10. ראה מה שכתבתי בהמאירי לארץ, (מנחם אב תשס"א) לעניין השונות שבין הבבלי והירושלמי בהבנת המשנה הראשונה במסכת ברכות.

לאחרים), ורק לגבי עצמו החמיר¹¹.

והנה ב'אהבת ציון וירושלים' לברכות, עמ' 13, מביא רטנר את נוסח קטע הירושלמי שלפנינו, כפי שהוא מובא בספר הפרדס לרש"י ז"ל¹²:

מתיר היה רבי מאוד למרוץ יין ושמן... אמר לנו אף על פי שהייתי אומר כך לא מלאני לבי לעבור על דברי חברי.

על פי נוסח זה לא היקל רבי מאיר בעניין לא על עצמו ועל אחרים, והכל בא על מקומו בשלום¹³.

11. בעל 'פני משה' לא התייחס בפירושו לקושי זה. ר' אלעזר אזכרי, בעל 'ספר חרדים' התייחס בפירושו לקושי שהעלינו, וביאר את הדברים בדוחק.
12. כותרת משנה לספר הפרדס בדפוס בודפסט חרפ"ד היא: 'כולל תשובות ופסקי דינים מגאונים קדמונים ולרבינו שלמה ב"ר יצחק, הנודע בשם רש"י'. דפוס ראשון, קושטא תקס"ז.
13. הנוסח שבספר הפרדס נראה כנוסח המקורי של הירושלמי, לא רק בגלל שעל פיו נפתר הקושי הפרשני. ראוי לשים לב: סוף הקטע כפי שהוא לפנינו בירושלמי הוא בארמית: 'ואמר לן... דהא פליגי על חברי', ואת אע"פ שהדברים הם חלק מברייתא, וככאלה, ראוי היה שהם ינוסחו בעברית, ובספר הפרדס הדברים אכן מנוסחים בעברית. נראה שהנוסח בירושלמי שלפנינו "תוקן" בעקבות התלמוד הבבלי למסכת שבת, קלד ע"ב, שם דנה הגמרא על דברי רבי מאיר וקובעת: 'הוא ניהו דאחמור אנפשיה, אבל לכולי עלמא שרי'. למותר לציין ש"תיקון" זה אינו אלא קלקול הנוסח של הירושלמי.